

эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-і «XXI ғасырдың басындағы Отандық археология және этнологияның мәселелері мен жетістіктері» атты Ә.М. Оразбаевтың 90 жылдығына арналған «Ү Оразбаев оқулары» республикалық ғылыми -тәжірибелік конференция материалдары. – 26-27 сәуір 2012.

эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Тарих, археология және этнология факультеті,
Археология, этнология және музеология
кафедрасының магистранты
А. Бейсеғулова

«Түркиядағы қазақ диаспорасының бала туу және тәрбиелеуге байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүріндегі ерекшеліктер»

Тарихтың әртүрлі оқиғалары зардабынан ауа көшіп қоныстанған қазақ ұлтының жиырма мыңға жуығы Түркия республикасында тұрып жатыр. Олар өткен ғасырда түрлі тарихи себептерге байланысты ата жұртынан ауып түрік еліне үш түрлі жолмен Алтайдан, Ауғаннан, Ираннан келген қазақтарды құрайды, осыған орай «Алтай қазақтары», «Ауған қазақтары», «Иран қазақтары» болып өз ішінде де бөлінеді.

Қандастарымыз қаншама тағдырдың тәлкегінен өтіп, ондаған жылдар бойы бөгде ұлт арасында мекен етіп отырса да халқымыздың ежелден жалғасын тауып келе жатқан өзіндік болмысын, әдет-ғұрпын, салт-санасын сақтап келе жатыр.

Түркияға ауған қазақ зиялыларының бірі Халифа Алтай: «Бүгінгі Түркия қазақтарының түріктерден ерекшелігі өздерінің ата салты мен халық дәстүрлерінің кейбірін сақтап қалуда. Мәселен кісі жерлеу, оның жетісі, қырқы мен жылын беру бар. Тойлар қазақтың салт-дәстүрлері бойынша өтеді», - деп көрсетеді [1, 105 б.].

Дегенмен де, көптеген жылдар бойы басқа этностың әлемінде өмір сүрген соң, жат жердің тілі, мәдениеті, санасы, ұлттық психологиясы, салт-дәстүрі сол жерде тұрып жатқан қазақтарға да әсер етпей қоймайтыны анық. Оның үстіне қазақ диаспораларының түріктермен қаны, діні тамырлас, тілі ұқсас болуы да олардың басқа халықтармен салыстырғанда біртіндеп сіңісіп кетуіне оң ықпал еткен. Мәселен, жастардың тілін ұмытуына басқа жергілікті ұлт өкілдерімен отбасын құруы себеп болса, олар және олардың балалары жеті атаны тізбектеп айту дегенді, тіпті ана тілін де ұмыта бастаған. Бұған бірінші себеп отырықшы өмірге көшу болса, екіншіден аралас семьяда ұлттық әдет-ғұрыпты сақтауға мән берілмей, тұрмыс заңы, әдет ғұрыптағы араластық қалыпқа түсіп, негізгі түбірін сақтай алмай қалған. Мәселен, Түркиядағы аралас семьялы отбасында түрік халқының салт-дәстүрлері

басымдық рөлге ие болып, қазақтың байырғы салт-дәстүр түрлері өзінің мазмұны және түрі жағынан өзгеріске ұшыраған [2].

Мұндай құбылыстардың кең етек жаюына бір жағынан көнекөз қариялардың азайып баражатқандығы да әсер ететіндіктен, қазіргі кезде қазақ жастарына мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін сақтау өзекті мәселенің бірі болып отыр.

Қазақ халқының өмірінде нәрестенің дүниеге келуімен байланысты туған ырымдар, жол-жоралар көп, халқымыздың салт-дәстүрінде бала туылғаннан бастап, есейгенше қатар жүретін жөн-жоралар болсын, мейлі баланы ұлттық тәрбиелеу жағында болсын барлығы да бала тәрбиесінен басталары хақ.

«Балалы үй базар» дейді қазақта, әсіресе жас келіннің бойына бала біткенін сезген ене оны өз қамқорлығына алып, пәле-жаладан, тіл көзден сақтаудың шарасын істей бастайды. Абысын-ажын, ауыл әйелдерін жинап, «құрсақ тойын» өткізе бастайды. «Құрсақ шашу» Түркия тұрып жатқан қазақтарда да бүгінге дейін жалғасын табады. Сондай-ақ, әйелдің тез босануына жасалатын «жарыс қазан» ырымы да қазақ арасында бүгінге дейін кездеседі.

Түркиядағы қазақ диаспорасының тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын алғаш зерттеген Швециялық ғалым, Ингвар Сванберг. Оның 1989 жылы «Түркия қазақ босқындары» атты кітабының бір тарауы «Казахская диаспора: Проблемы этнического выживания» орыс тіліне аударылған [3]. И. Сванбергің пікірінше, түркі халықтарының ішінде басқа түркі тектес халықтармен салыстырғанда қазақтар – ассимиляцияға көп ұшырамайтын диаспора. Мұндай этникалық және тілдік ортада өмір сүретін басқа қазақ диаспорасының қазақтығын, ұлттық тұтастығын сақтауы – барлық 39 мемлекеттерде тұратын қазақ диаспорасына тән құбылыс. Бұл шеттегі қазақтардың ұлтына, ата-жұртына, тіліне, дініне, салт-дәстүріне, жалпы алғанда ұлттық мәдениетіне, дәстүрлі халықтық дүниетанымына, даналыққа деген керемет құштарлықтың, өшпес үміттің нәтижесі [3, 44 б.].

И. Сванберг өз еңбегінде ғалым Улла Йохансеннің Алтайкөй кентінде 1957 жылы көрші үйде дүниеге келген ұл баланың жөн-жоралғысы туралы жазған деректерінен мысалдар келтіреді. Қазақтарда әйел босанып жатқан кезде арқанға керіп қойған. Дүниеге келген нәрестенің денесін тұзбен сүртіп, орап шомылдырады да анасының қасында үш күн ұстайды. Алғашқы үш күн анасы баласын жатпай, тұрмай күзеткен, себебі «сары албасты», «қара албасты» қаскүнем күштер ұрлап кетеді деген сенім болған. Екі жақтың туған туыстары, дос жарандары, көрші қолаңдары жиналып босанған әйелдің қасында ән айтып, би билеп, ойындар айнау арқылы көңілін көтеріп, ұйықтатпауға тырысқан. Кешке ер адамдар карта ойнап, ал әйелдер әңгіме дүкен құрып, тігіс тігіп, балаларға қараған [3, 174-175 бб.].

Синьцзяннан ауып келген қазақ әйелдерінің айтуынша баланың кіндігін жіппен байлаған, 2-3 күн өткен соң кіндік кеуіп түскеннен кейін оны ағашқа немесе қазақ үйдің жоғарғы жағына іліп қойған [3, 175б.]. Ал, Түркияда олар баланың кіндігін үш күн аяғына байлап, одан кейін бесікке, жастығының

астына қойып сақтаған. Ол баланың кезбе болып кетпеуі үшін жасалатын ырым. Қазіргі таңда баланың түскен кіндігі туралы дәстүр өте сирек кездеседі.

Үшінші күні нәрестені дәстүрлі бесікке бөлеген. Бұндай бесікті 60 - жылдарға дейін қолданған, Алтайкөйде әлі күнге дейін бесікке салады. Бірақ басқа қалаларда Стамбулда нәрестелерді арнайы балалар төсегіне жатқызады. Бесікке саларда молда құран оқыған. Баланы бесікке салатын әйелді бесік шеше деп атайды. Ол міндетті түрде туылған баланың үйіне қой сойып және туылған нәрестеге сый алып келуі керек. Ақпарат беруші Түркия қазағы Айша Полаттың айтуынша осы күнге дейін «бесікке салу» дәстүрі сақталған.

Баланы босана салысымен бір жеті өткеннен соң, мал сойылып шілдехана өткізіледі. Босанған әйелге қой малы сойылып арнайы ас «Қалжа» дайындалады. Босанған әйел міндетті түрде қойдың мойын омыртқасын мүжиді, мүжілген омыртқаны кереге іліп қойған. Егер омыртқалар ажырап кетпей кепсе, жақсы ырым саналған, яғни баланың мойны тез бекиді деп ырымдаған. Бұл дәстүр осы күнге дейін сақталып келеді. Көрші-қолаңы, туыстары сый ретінде құс етін, әсіресе тауық етін, оның жұмыртқасын әкеледі. Сонымен қатар, қазақ отбасыларында ұл босанса екі қой, қыз босанса бір қой сойып ас берген, немесе мешітке апарып таратады.

Әдетте, босанған әйелді қорғалмаған «qunarsis» деп 40-күнге дейін үйден шығармаған және осы уақытта кейбір тиым салынған ережелерді ұстанады. Босанған әйел үш күнге дейін үй шаруашылығын жасамайды. Қырық күн өткеннен соң анасы баланың шашын алып, шашты баланың жастығының астына немесе орап жерге көмген [3, 175 б.].

Жас нәрестенің, әсіресе ұл баланың өмірге келуі отбасы мүшелеріне, әкесі мен атасына, нағашы жұртына үлкен қуаныш әкелген. Сондықтан осындай қуаныштарда «сүйінші» сұралады. Түркиядағы қазақтарда сүйінші сұрау салтын сирек болса да әлі күнге дейін ұстанады. Сол үйдің балалары туған туыстарынан сүйінші сұрайды. Әрине, сүйінші сұраған адамға ақшалай не заттай сүйіншісі беріледі.

Дүниеге келген нәрестенің кіндігін кескен әйел «Кіндік шеше» туралы, И. Сванберг: «Кіндік шеше» туыстық қатынастың бір түрі, бұл қазіргі күнге дейін сақталып отырған дәстүр. Жүкті әйелдердің перзентханаларда босануларына байланысты, кіндігін кескен адам, дос-жарандары немесе туған-туыстарының ішінен тағайындалады. Нәрестенің ата-анасы кіндік шешеге сыйлықтар жасайды. Бала да өсіп ержеткенше кіндік шешесіне ерекше құрметпен қарайды деп жазады [3, 172 б.].

Түркиядағы қазақтар перзентханалармен қатар, күні бүгінге дейін үйде де босана береді. Айша Полаттың айтуынша 6 баланың үшеуін үйінде, үшеуін перзентханада дүниеге әкелген. Үйге әйелдер жиналып, көпті көрген, тәжірибесі мол әйел босандырған. Босанып жатқан әйел дауыс шығармайды, себебі дөрекі көрініп, ұят саналған.

Енді балаға ат қою рәсіміне келетін болсақ, бала туылғаннан кейін қырық күн өткен соң, ел ішіндегі аузы дуалы қарияға немесе баланың

атасына, әжесіне қойғызған [4, 62 б.]. Қазақ халқы мен түрік халқының есім беру салтындағы бір өзгешелігі, ол екі есім беру салты. Немесе оны «кіндік ат» деп те атайды. Түрік халқында қалыптасқан салттың бірі кіндік ат (göbek ismi) қою. Ең алдымен бала дүниеге келгеннен кейін кіндігін кескен кісі сол сәтте кіндік атын қояды. Кіндік ат ретінде Алланың аттарынан бірі, пайғамбарлардың есімі мен олардың жақындарының атын, қасиетті кітаптарда кездесетін есімдер мен ұлы кісілердің есімдерін беріп отырады. Көп жағдайда кіндік аты ретінде ер балаға *Mehmet*, қыз балаға *Fatma* есімдерін береді. Бұл баланың ең бірінші есімі болып есептеледі.

Қазіргі кезеңде түркия қазақтарының аты-жөні, есімдерінің дені — түрікше. "Қазақ тілі" қоғамының төрағасы Кәміл Гезердың айтуынша, Түркияда бөтен аттарды түрікшеге сай етіп жазуды міндеттейтін заң бар екен. Бұл жайында Кәміл Гезер: "Біздің әке-шешелеріміз мұнда келгенде, заң өзгеріп, аты-жөндерін қысқартқызып жаза бастапты. Менің әкемнің аты — Тоқан Ысқақұлы. Бірақ атамның фамилиясын алып тастап, басқаша аттар қойды. Менің фамилиям қазір - Гезер. Анығында мен Тоқанұлы болуым керек еді. Заң бойынша, бөтен аттарды, яки түрікшеге ерсі келген сөздерді куәлікке жазғызбайды. Мұнысы қиын. Менің жиенімнің аты — Кәусар. Құдайға шүкір, осындай аттарды жаңа туған нәрестелерге қойып жатырмыз. Мұнысына да шүкір" — деп сөзін түйіндейді [5].

Орта буын жастағыларда көбінесе қазақ есімдерінің алғашқы немесе соңғы буынында -хан/-қан жұрнақтарын жалғау кездеседі.

Қазақтарда баланың алғашқы тісінің шығуына байланысты да ырымдар жасалған. И. Сванберг Сынцзянда баланың алғашқы (ауыз тіс) немесе сүт тісі шыққанда оны қой немесе сиырдың үстіне отырғызған. Егер баланы сиырға отырғызса тісі үлкен, күшті болады, ал қойға отырғызса тістері ұсақ және түзу болады деген мағынаны білдірген. Баланың алғашқы шығып келе жатқан тістерін көрген адамға анасы сүйінші ретінде сыйлыққа жүзік, орамал, жыртыс сияқты сый берген. Ол адамда өз бетінше балаға сыйлық жасаған [3, 172 б.].

Кәзіргі кезеңде қазақтарда баланың алғашқы тістері шыққанда түріктердің әдет-ғұрыптарын ұстанады. Мысалға тісі шығып келе жатқан баланың үстіне жүгері үгіткен. Малға отырғызу дәстүрі сақталмаған. Оның орнына туыстары мен көршілерін арнайы әзірленген «dis bugdayı» – тарыдан жасалған тәтті ботқа немесе «irmik helvası» - жарма ботқасына шақырады [3, 176 б.].

Бала алғашы қадамын жасай бастағанда аяғына тоқ ішекті немесе аттың қылын байлап, пысық, жүрісі жылдам, алғыр әйелге осы қасиеттері балаға жұғады деген оймен тұсауын кестірген. Түркия қазақтарында әлі күнге дейін бұл дәстүр өз жалғасын табуда, бірақ қазір баланың аяғын ала жіппен байлайды.

Қазақ халқында қалыптасқан салттың бірі үйдің үлкен баласын ата-әжесінің қолына, яғни күйеуінің ата-анасына немесе үлкен ағасына беру. Бұл баланы «асыранды бала, «колбала» деп атайды. Бұл салт Орталық Азиядағы этникалық топтардың арасында кең тараған. Түркияда бұл дәстүр 1981 жылға

дейін сақталған. Қазақтарда егер отбасында бала болса, ол үй тозбайды деген мағынаны білдіреді деп жазған. Сонымен қатар, қазақтар баласы жоқ бауырларына өз балаларын берген. Бұл қазақ отбасындағы мұрагерлікті сақтап қалу әдеті. Себебі ол кезде бала өлімі етек жайған кезең. Бала беру салты ата мен баласының арасындағы туыстық қатынасты нығайтудың бір түрі болған. Түркияның Алтайкөй ауылында баласын әпкесінің отбасы асырап алғаны кездескен. Бірақ, Түркияда бұл заңды түрде қарастырылмағандықтан, асыранды болып есептелінбейді. Туған баласын өз туыстарына беру салдарынан кейде келеңсіз тұстары да болып тұрады. Себебі, некеге тұру барысында баланың туған ата-анасының аттары жазылуы қажет. Бала асырап алу дәстүрі баласы жоқ отбасында бала болады деген ұғыммен қатар, кикілжің де тудырып отырған. Мысалы, Қазақ кентіндегі отбасының қызын басқа бір отбасы асырап алған, қыз бойжетіп 17 жасқа толғаннан кейін, қазақ жігітіне тұрмысқа шығар кезде оның асырап алған ата-анасы бұл некеге қарсы болған, қыз жігітімен қашып кеткендіктен, туған ата-анасы асырап алған отбасына өкпе реніштерін білдірген.

Қазақ отбасыларында асырап алған баланы өз туған баласындай қарап, сол отбасының бір мүшесі болып саналған [3, 172-173 бб.].

Сүндет той. Сүндетке отырғызу мұсылмандықтың бір белгісі. Ер баланы сүндетке 5, 7 жасында отырғызған. Баланы неғұрлым сүндетке ерте отырғызса, солғұрлым ауырсынбай, тез жазылып кететін болған. Сүндетке отырғызу көбінесе жазға салым немесе күй айларында іске асырылған. Себебі суық та, ыстық та балаға әсер етпесін деген мақсат көзделген [4,65 б.]. Түркия қазақтары ер баланы 6, 7 жасында сүндеттейді. Түркияда негізінен діни мерекелерге, әдет-ғұрыптарға, наным-сенімдерге ерекше көңіл бөледі. Сүндетке отырғызу дәстүрі ерекше мереке болып аталып өтіледі. Егер отбасында 5, 7, 9 жастағы ұл балалар болса, олардың барлығын бір күнде сүндеттейді. Тіпті отбасындағы қыздарының үйлену тойларында да ұл балаларын сүндетке отырғызады. Ертеде молда шақырып сүндеттесе, қазіргі кезде әсіресе қалалық жерлерде емханаларда сүндетке отырғызады. Қазақ балаларының да қолдарына қылыш ұстатып, түріктердің мерекелік ұлттық киімдерін кигізеді.

Қорытындай келсек, түркиялық қазақтардың өмір салтында бірқатар өзгешеліктер бар екенін көріп отырмыз. Оның үсітне күнделікті өмірде қазақ тілі мен түрік тілі аралас қолданылады. Жастар барған сайын салт-дәстүрді сақтауға немқұрайды қарауда. Сондықтан диаспора өкілдерін ұлтқа бөлмей, қазаққа тартып, қазақыландыра бастауымыз өзекті мәселінің бірі болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. – Астана-полиграфия. -2011.-278б.
2. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы, он томдық, 9 том, Алматы: Сөздік-Словарь. - 2005 жыл. - 408 б.
3. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. – Алматы: Атамұра. 1997. – 224 б.

4. Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы, он томдық, 1 том, Алматы: Сөздік-Словарь. –. – 2005 жыл. -408 бет.
5. Тасболатова К. «Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма?» // Түркістан. – 2007. – №21. – 24 мамыр, – 6б.